

Рожкова Людмила Іванівна

Сумський національний аграрний
університет, к.і.н., доцент кафедри
ДПД та українознавства,
aluda-6619@ukr.net

СУМСЬКИЙ НЕКРОПОЛЬ У ДОСЛІДЖЕННЯХ КРАЄЗНАВЦІВ

Центральне (Петропавлівське) кладовище Сум, що розташоване вздовж вулиць 20 років Перемоги та Герасима Кондратьєва - найдавніше з існуючих на даний час кладовищ міста. При вході на кладовище розташовані вертикальні стели, за ними – Алея Слави, де поховані сумчани, які загинули під час бойових дій з російською агресією на Сході України (**фото 1**).

В інформаційно-довідковому виданні «Некрополі Сумщини» [1], здійсненому в рамках пам'яткоохоронних програм Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, вміщено загальну інформацію про пам'ятники архітектури та монументальну скульптуру на території кладовища. Як історико-культурний комплекс та частина міського ландшафту воно привертає увагу краєзнавців, основні аспекти їх досліджень стосуються історії міста, біографістики, мистецтвознавства. У праці Анатолія Близнюка та Надії Подоляки [2] охарактеризовано діяльність Почесних громадян міста Сум, які знайшли тут вічний спочинок. У трьохтомному виданні Михайла Манька [3] вміщено широку та різнобічну інформацію, документи, світлини, які розповідають про місто Суми та його мешканців з часу заснування до 2010 –х рр. Тривалий час вивчає сумські некрополі Віктор Токарев [4]. Ґрунтовне дослідження монументальних скульптур на місці захоронення членів родини Харитоненків здійснив краєзнавець, кандидат технічних наук Павло Кушніров, за результатами якого опублікував ґрунтовну наукову статтю [5]. У науково - популярній праці краєзнавця Олександра Кисельова «Таємниці Сум», що

побачила світ 2019 р., є розділ про один з найбільш загадкових пам'ятників – піраміду [6].

Як зазначає В. Токарєв, перше міське кладовище розташовувалося у межах оборонних укріплень на вулиці Соборній, ліворуч від Спасо-Преображенського Собору, де споруджено будівлю Сумської єпархії [7]. Під час будівництва було знайдені людські рештки, фрагменти трун та хрестів. Пізніше було відкрито другий міський цвинтар, який розташовувався на місці сучасної Альтанки та пам'ятника Іванові Харитоненку. Згідно з російським законодавством XVIII ст. було заборонено розташовувати кладовища у центрі міст, вони мали закладатися на відстані не менше ніж 100 сажнів (213 метрів) від останнього житла [8].

З часом, коли зникла небезпека нападів кочівників, оборонні укріплення були розібрані, засипаний рів, що з'єднував річки Псел і Стрілку (по нинішній вулиці Перекопській) було закладене третє кладовище – Центральне міське. На той час воно було винесене на околицю міста – Петропавлівський вигін. Від давніх часів цвинтар існував біля церкви, де упокоювалися її прихожани. 1839 р. було отримано дозвіл на будівництво церкви на честь святих Апостолів Петра та Павла [9]. Будівельні роботи розпочато 1843 р. на пожертвування купця Федора Сапожкова (5000 рублів) та інших меценатів. У жовтні 1851 р. храм був освячений архієпископом Харківським та Охтирським преосвященним Філаретом (Гумілевським) **(фото 2)**. Неподалік Петропавлівської церкви розташовувалася богадільня з приписаною домовою церквою Св. Іоана Предтечі. Після реконструкції церкву було розібрано, нині це - житловий будинок. Територію навколо церкви віддали під кладовище.

Під стінами храму Петра і Павла покояться багато відомих сумчан, почесних громадян міста. Одне найдавніших поховань належить міському поштмейстеру Юскевичу (помер 1887 р.) **(фото 3)**. Прошарок Почесних громадян був створений у Російській імперії в 1830 – х роках. Виокремлювалися категорії «Потомствених Почесних громадян» та «Особистих Почесних громадян» [10]. До стану Почесних громадян, введеного

1837 р., належали особи, які мали заслуги загальнодержавного рівня з урахуванням заслуг перед тим чи іншим містом. Перша згадка про Почесних громадян Сум датується 1844 р.

Дмитро Іванович Суханов (1825 - 1890) - комерційний радник, засновник Сумського міського банку, був удостоєний цього високого звання у 1882 р. на його кошти було перебудовано Спасо – Преображенський Собор, в якому меценат був старостою. Суханов створив міську пожежну дружину, утримував богадільню, церковно – приходські школи. Надгробний пам'ятник на могилі Д. І. Суханова виконаний у вигляді хреста і фігури Ісуса Христа (**фото 4**). Існує припущення, що автором пам'ятника міг бути відомий російський скульптор Марк Антокольський (1842-1902), який виконував монументальні скульптури на замовлення родин Терещенків та Харитоненків [11]. 1874 р. М.Антокольський завершив роботу над скульптурою «Христос перед судом народу», що має спільні або схожі ознаки з пам'ятником у Сумах [12]. Поруч з Д. І. Сухановим похоронена його дружина Марія Михайлівна Суханова (померла 1907 р.), яка за життя доклала значних зусиль для влаштування притулку для дівчат – сиріт (**фото 5**). В пам'ять про померлу дочку Суханових його було названо Параскеївським, проіснував до 1906 р., пізніше був реорганізований у лікарню для хворих та поранених. Племінник Д.І. Суханова Микола Олексійович Суханов (1864 – 1909) поєднував підприємницьку діяльність з обов'язками церковного старости Спасо – Преображенського Собору, був розпорядником та попечителем кількох благодійних установ у Сумському повіті. Пам'ятник на його могилі, виконаний невідомим італійським майстром, вирізняється надзвичайною мистецькою вишуканістю (**фото 6**). На італійське походження кількох монументальних споруд вказують викарбувані на могильних плитах імена авторів: Аббіаті, Катто, Наталі, Ріццолатті, Соммавілла. Металічні деталі – ажурні ковані огорожі, вилиті елементи надгробків, виконувались місцевими майстрами. У Сумах на вулиці Воскресенській розташовувалася майстерня різальника по каменю І. Ф. Слями.

Ліворуч від Петропавлівської церкви, за невисокою ажурною огорожею, поховані Харитоненки – Іван Герасимович, Павло Іванович та Зінаїда, донька П. І. Харитоненка. «Самородок» з простого народу, який став мільйонером, І.Г. Харитоненко (1822 - 1891), відзначався широкою меценатською і благодійницькою діяльністю. Спадкоємець «цукрового королівства» П.І. Харитоненко (1852 - 1914), став гідним продовжувачем доброчинної діяльності свого батька і ще за життя набув слави «доброго генія міста Сум» [13]. Обидва Харитоненки, батько і син були удостоєні звання Потомствених Почесних громадян. Пам'ятник над могилою П. І. Харитоненка та його доньки Зінаїди належить видатному французькому скульптору другої половини ХІХ ст. Аристиду Круазі, назва скульптури «Два янголи» (**фото 7**). Тривалий час у середовищі краєзнавців існувала думка про те, що пам'ятник, який також називають «Янголом з дитиною» був виготовлений не за конкретним замовленням, а виставлений А. Круазі у Паризькому салоні, де був вподобаний та придбаний родиною Харитоненків. Проте, дослідження сумського краєзнавця Павла Кушнірова, вивчення матеріалів музею Арден (місто Шарлевіль-Мезьєр, Франція), а також сімейних архівів нащадків Харитоненків (проживають у Парижі) та Круазі дали змогу встановити, що 1889 р., невдовзі після смерті Зінаїди Харитоненко, А. Круазі виготовив ескіз пам'ятника «Два янголи», де зобразив дівчинку за фото, надісланому з Сум. У співавторстві з Анітою Менгоззі (мистецтвознавець, правнучка А. Круазі) П.Кушніров опублікував результати свого дослідження, де навів переконливі аргументи на користь замовного характеру не лише «Двох янголів», але й пам'ятника «Голгофа» на могилі І. Г. Харитоненка [14] (**фото 8**). Скульптура розіп'ятого Ісуса Христа виконана з білого мармуру. Внизу зі схиленою головою стоїть його батько Йосип, а мати Марія знесилена опустилася на землю, її погляд спрямований на розіп'ятого сина. Постаменти обох пам'ятників позбавлені написів. 2013 р. на місці ймовірного захоронення П.І. Харитоненка було встановлено пам'ятний знак. Споруджений з білого мармуру, знак оздоблений родинним гербом династії Харитоненків зі словами «Працею возвеличуюсь»,

датами життя П.І. Харитоненка та написом «Від депутата обласної ради» (фото 9).

На кладовищі збереглися родинні поховання Асмолових, зокрема, надгробний камінь на могилі Олександра Івановича Асмолова (1802 - 1885). Підприємець (мав цегельний завод), гласний Сумської міської Думи (обирався кількаразово і працював протягом 1880- 1884 рр.). Цегла з клеймом Асмолова відзначалася високою якістю. О. І. Асмолов сприяв облаштуванню частини Нового міста – було збудовано садибу, навколо якої висаджено парк з різними видами рослин, гротами та штучним озером. Частина парку збереглася до нашого часу [15].

Неподалік Петропавлівської церкви знаходиться родинне поховання Скубенків, зокрема, зберігся надгробний пам'ятник Михайлу Івановичу Скубенку (1847 - 1893). Кілька поколінь роду Скубенків відомі були не лише завдяки підприємницькій діяльності (володіли торгівельними закладами та свічним заводом), але й громадською та меценатською діяльністю. 1875 р. М. І. Скубенко очолив Сумську міську Думу, сприяв благоустрою міста [16]. Більшість надгробків рясніють лаконічними написами. Нашу увагу привернув пам'ятник на могилі народної вчительки, доньки статського радника Катерини Олексіївни Поршнякової (1881 – 1901). На ньому розміщені зворушливі віршовані епітафії, що свідчать про велику повагу, з якою ставились сумчани до молодой вчительки. Наводимо частину мовою оригіналу:

С душой
Отзывчивой и сердцем благородным
Трудилась ты на поприще святом
И свойствам по своим природным
Цель жизни видела ты лишь в труде одном
Среди труда, заботы и волнений
Тебя сломил внезапно злой недуг
Но и среди ужаснейших мучений
С отчаяньем ты не сложила рук.
С надеждой полною и верою живою
Душа твоя оставила сей мир
Наполненный грехом, обманом, клеветою
Где зло господствует над злом – кумир.
Да ниспошлет Господь покой и мир
Твоей душе и вечное блаженство.

Поблизу церкви розміщено поховання купців Семена Яковлевича Чикіна (1843 -1887) (**фото 10**), Порфірія Семеновича Гріненка (1855 - 1910) (**фото 11**), членів родини підприємців та меценатів Алчевських – Андрія Кириловича та Олени Іванівни.

Наприкінці XIX ст. на території кладовища було відведено ділянки для поховання представників різних релігійних та етнічних громад, зокрема, поляків, німців та представників інших західноєвропейських країн. До нашого часу збереглися кілька надгробків на могилах родини Лещінських (**фото 12, 13, 14**) . Ця польська родина залишила по собі пам'ять у вигляді Альтанки, що стала неофіційним символом Сум, а також міського парку [17]. Після Другої світової війни «німецька» ділянка кладовища була практично знищена. На одному з уцілілих надгробків німецькою мовою викарбувано:»Шарлотта Ернестіна Шольц, у дівоцтві Еккерт, 1852 - 1912» (**фото 15**). Тут поховано дружину архітектора Карла Густава Шольца (1836 чи 1837, Гольдберг у Пруссії – приблизно 1907, Суми) та мати Густава Карловича Шольца (1880, Курська губернія -1939, Донецьк) [18]. За проектами архітекторів Шольців, в Сумах було збудовано комплекс Державного банку (1897р.), реконструйовано садибу Штеричевої на Басах (околиця Сум, нині – вул. Санаторна), будівлю окружного суду, маєток Харитоненків у с. Качанівці Чернігівської області. Наймасштабнішим творінням архітекторів Карла – Густава та Густава - Карловича Шольців у Сумах є Троїцький собор, збудований напередодні початку Першої світової війни на кошти П. Харитоненка за зразком Ісакієвського собору у Санкт – Петербурзі.

Південно - Західну частину кладовища відведено під поховання євреїв. На відміну від таких міст, як Глухів та Конотоп, у Сумах проживало порівняно небагато євреїв: 1898 р. із 26355 було 635 євреїв, у Сумському повіті - 1012 євреїв [19]. За даними головного раввіна Сум та Сумської області Ехієла Левітанського, до нашого часу збереглося 250 – 300 могил старого «єврейського кладовища» [20]. Багато з них позбавлені надгробків та написів, але частина добре збереглася (фото 16, 17). Надгробні пам'ятники мають

вигляд дерев з обрубленими гілками або чотирьохгранних кам'яних стовпів. Поклоніння деревам є частиною давньої символіки багатьох народів. Зокрема, надприродними силами слов'яни наділяли дуб. Як зазначає Микола Моздир, намогильник у формі стовбура цього дерева з обрізаними гілками побутував на значній території України з кінця XIX ст. [21]. На більшості пам'ятників написи виконані івритом, на деяких – ще і російською мовою. Зміст епітафій вкрай лаконічний: не вказана соціальна приналежність чи посада людини за життя. За словами Е. Левітанського, там може бути зазначено «гарна, добра людина». Деякі захоронення виділяються з поміж інших розмірами, коштовними гранітними надгробками, кованими огорожами. Таким є надгробний пам'ятник на могилі Теодора Блоха (помер 1903 р.), який очолював єврейську громаду Сум. Привертають увагу надгробки родини Альтшулерів (**фото 18, 19**). З 1889 р. Й. Д. Альтшулер став раввіном, був власником торгового дому» Альтшулер з синами». Він керував єврейською громадою міста до закриття синагоги. Арон Альтшулер (помер 1894 р.) володів ювелірним магазином на вулиці Соборній [22]. Після Жовтневого перевороту члени родини залишилися у Сумах, працювали вчителями музики та малювання у загальноосвітніх школах. Найбільш загадковим об'єктом «єврейського кладовища» є невеликий цегляний склеп, час побудови якого та призначення на даний час невідомі (**фото 20**). Як припускає Е. Левітанський, усипальниця могла бути споруджена для раввіна або, що найменш імовірно, для зберігання сувоїв Тори. В наш час представники єврейської громади Сум доглядають за старовинними похованнями. За канонами іудаїзму, важливо, аби покійника похоронили поряд з іншими представниками свого народу. Але після Другої Світової війни на «єврейському кладовищі» з'явилися також християнські або світські надгробні пам'ятки. Це пов'язано з тим, що частина євреїв відійшла від канонів традиційної релігії, стала християнами або атеїстами. Один із найбільш відомих сумчан - євреїв, лікар інфекціоніст Зиновій Красовицький (1923 - 2008) похоронений на Центральній алеї кладовища, де йому споруджено пам'ятник (**фото 21**). На віддаленій ділянці кладовища знаходиться пам'ятний знак на честь жертв

нацистського терору часів Другої Світової війни. За роки окупації Сум було знищено близько тисячі євреїв, масові страти відбувалися 1942 – 1943 рр. в яру неподалік кладовища [23]. Автор пам'ятника, встановленого в 1970-х рр., – Арон Тульчинський (**фото 22**). Напис повідомляє про «радянських громадян» без згадування їх національності.

Поруч з «єврейським кладовищем» знаходиться ділянка поховань караїмів - представників одного із корінних народів Кримського півострова. Назва походить від арамейського «караїм» - читець. Караїїзм – різновид іудаїзму, який визнає тільки писаний Старий заповіт і заперечує Талмуд. Починаючи з XIV – XV століть поселення караїмів були у Галичі, Львові, Самборі, Києві [24]. Наприкінці XIX на початку XX століття у Сумах мешкали близько 20 сімей караїмів, найбільш відома з них – родина Іллі Ефраїмовича Туршу (1853-1909), підприємця та мецената І. Туршу володів тютюновими плантаціями та фабрикою з виробництва тютюнових виробів. Захоплювався театром, надавав допомогу театру Дмитра Корепанова (нині – Сумський театр юного глядача), особисто брав участь у виставах [25]. На Петропавлівському цвинтарі збереглася могила І. Туршу з надгробним пам'ятником у вигляді невисокої піраміди, на верхів'ї якої встановлено кулю (**фото 23**). В. Токарев висловлює думку про те, що «падаюча куля» - ознака караїмських пам'ятників. Однак, дослідники караїмського некрополя у Галичі, який нараховує кілька десятків пам'ятників, не підтверджують такої думки [26]. Натомість зауважують подібність караїмських і єврейських надмогильних пам'ятників. Авторка дослідження про Личаківський некрополь Роксоляна Загайська вважає «крилату кулю» символом рухливої купецької вдачі, що вказує на поховання успішного підприємця або банкіра [27]. Поруч з могилою І. Є. Туршу знаходяться поховання інших представників його родини.

Одним з найбільш загадкових споруд на Петропавлівському кладовищі є цегляний склеп у вигляді піраміди заввишки близько 8 метрів і довжиною сторони квадрата 7 метрів з круглими отворами у верхній частині (**фото 24**). Цегла, з якої збудовано піраміду, імовірно, місцевого виготовлення – неподалік

знаходився завод Григорія Зубченка. У середовищі краєзнавців дискутують різні версії щодо часу побудови та призначення піраміди. Заслужений працівник культури України, Олександр Кисельов присвятив цій архітектурній пам'ятці окремий розділ «Тамниці піраміди» науково – краєзнавчій праці «Легенди Сум». Автор не поділяє жодної з існуючих версій, натомість обґрунтовує власну гіпотезу. Піраміда могла бути збудована 1870 – 1875 рр., автором проекту міг бути предводитель дворянства Сумського повіту Олександр Паліцин (1742 - 1816) та його учень і друг Микола Алфьоров (1780 - 1840). Останньому належить малюнок – ескіз «Пам'ятник у гроті», що нагадує сумську піраміду, а також проект храму – піраміди, присвяченого завоюванню м. Казані московським військом Івана IV Грозного [28]. Піраміда Алфьорова була збудована і освячена 1823 р., збереглася до нашого часу у столиці республіки Татарстан. Споруда у вигляді піраміди була призначена, на думку О. Кисельова, для поховання представників роду Сумського городничого Богдановича або роду Донець – Захаржевських. На завершення свого дослідження краєзнавець акцентує увагу на необхідності об'єднання зусиль місцевих органів влади та громадськості для збереження цієї унікальної пам'ятки.

На початку ХХ століття площа перед цвинтарем, як і сама територія некрополя, були місцем прогулянок містян та гостей Сум. Екскурсійний маршрут включав відвідини Петропавлівського кладовища з оглядом пам'яток високої мистецької цінності. На вигоні перед цвинтарем влаштовувалися футбольні змагання за участю місцевих команд. В наш час зусиллями місцевих краєзнавців та волонтерів відновлюється традиція відвідин кладовища з пізнавальною метою, а також з метою впорядкування старовинних могил та надгробків. 2018 р. комунальна установа Сумської міської ради «Агенція промоції «Суми» організувала цикл безплатних екскурсій пам'ятними місцями обласного центру, зокрема, й міським кладовищем.

Література

1. Некрополі Сумщини. / Упоряд. Стеценко В.П. – Суми: Собор, 2004. – 120 с.
2. Близнюк А.М., Подоляка Н.С. Почесні громадяни міста Суми. – 4 –те вид., змін., перероб. і доп./А.М.Близнюк, Н.С., Подоляка. – Суми:СВС Панасенко І.М., 2016. – 204 с.
3. Манько М.М. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга перша (1655- 1919). – Суми: ВВП «Мрія -1» ТОВ, 2007. – 441 с.; Книга друга (1655 - 2008). – Суми : ВВП «Мрія - 1» ТОВ, 2008. – 436 с.; Книга третя (1655 - 2010). - Суми : ВВП «Мрія -1» ТОВ, 2010. – 516 с.
4. Приходченко А. «Наше отношение к кладбищенским памятникам – это история варварства» / А. Приходченко. - В двух словах. – 2010. - №51 (269, 17 декабря). С 8-9.
5. Кушников П.В., Менгоззи А Аристид Круази: скульптурне изображения Зинаиды и Глеба Харитоненко/П.В.Кушников, А.Менгоззи. – Сумська старовина. – 2012. - №XXXVIII – XXXIX. – 34-45 с.
6. Кисельов О. Легенди Сум. Книга припущень/Винниченко М.Д.. – Суми, 2019. – 130 с.
7. Приходченко А. «Наше отношение к кладбищенским памятникам – это история варварства»... - С8.
8. Боряк Олена «Там живуть такі, як я ...» Сільське кладовище як простір потойбічного життя (за матеріалами польових досліджень Полісся) / Олена Боряк. – Народна творчість та етнологія. – 2012. - №4. – 77с.
9. Корнієнко Олег. Сумські храми / Олег Корнієнко. – Пам'ятки України. – 2014. - №4. С.35
10. Близнюк А.М., Подоляка Н.С. Почесні громадяни міста Суми... 17-18 с..
11. Шудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків. / І.О.Шудрик, Л.А.Даниленко. – Суми:Вид – во «Слобожанщина», 2003. С 176.
12. Шмидт И.М. Русская скульптура второй половины XIX – начала XX века/ И.М.Шмидт. – Москва:Искусство, 1989. С.- 101.
13. Шудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків... С 130.
14. Кушников П.В., Менгоззи А Аристид Круази: скульптурне изображения Зинаиды и Глеба Харитоненко/П.В.Кушников, А.Менгоззи. – Сумська старовина. – 2012. - №XXXVIII – XXXIX. – 34-45 с.
15. Близнюк А.М., Подоляка Н.С. Почесні громадяни міста Суми. ...48-51 с.
16. Близнюк А.М., Подоляка Н.С. Почесні громадяни міста Суми. ...37-40 с.
17. Манько М.М. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга третя... 436 с.
18. Кадомська Марія. Загадки Троїцького собору /Марія Кадомська. – Пам'ятки України. – 2014. - №4. С.42
19. Манько М.М. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга третя (1655 - 2010)... – С.219
20. Сурков Владислав. Место еврейской скорби/Владислав Сурков. – Ваш шанс. – 2019. – 16 января. – С.15
21. Моздир Микола. Українська народна монументальна скульптура/Микола Моздир. – К. :Наукова думка, 1996. – С.40
22. Манько М.М. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга третя... – С. 222 - 223.
23. Рожкова Л.І. Повсякденне життя у роки нацистської окупації за спогадами сумчан/Л.І.Рожкова. – Сіверщина в історії України. Наук. вид. Вип. №11/Ред. кол.

І.В.Мошик, О.М.Титова та ін. – Глухів – Київ:Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2018. – С.341

23. Україна в етнонаціональному вимірі. Рекомендований бібліографічний показник./Автор - упоряд. С.М.Остапенко. – К.:Нац. Парламентська бібліотека України. – 2001. – С.96

24. Манько М.М. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга третя. – Суми – С.60 - 61

25. Кукула Світлана. Караїми – одні з найдавніших мешканців Галича/Світлана Кукула. – Пам'ятки України. – 2013. - №6. – С.67

26. Загайська Роксоляна. Вітер в долонях: Книга проходів Личаківським цвинтарем. Ч.1./Роксоляна Загайська. – Львів:Апріорі, 2017. – С.17

27. Кисельов О. Легенди Сум... С.69 – 106

Анотація

Рожкова Л. І. Сумський некрополь у дослідженнях краєзнавців

У статті висвітлюється історія створення Сумського некрополя – центрального міського (Петропавлівського) кладовища. Охарактеризовано основні публікації краєзнавців, присвячені некрополю. Особливу увагу приділено пам'яткам архітектури та монументального мистецтва, зокрема, надгробним пам'ятникам на могилах почесних громадян міста Сум. Акцентовано увагу на особливостях поховань представників різних етнічних та релігійних громад. Зазначається, що некрополістичні пам'ятки потребують подальшого дослідження та збереження.

Rozhkova L. I. Sumy Necropolis in Studies of Local Lore

The article covers the history of the creation of the Sumy Necropolis - the central city (Petropavlovsk) cemetery. The main publications of the local lore dedicated to the necropolis are characterized. Particular attention is paid to the monuments of architecture and monumental art, including tombstones on the graves of honorable citizens of Sumy. Emphasis is placed on the features of burials of representatives of different ethnic and religious communities. It is noted that necropolistical monuments need further exploration and conservation.